

Oplysningstiden 1720-1800s
Ludvig Holberg

*„Når store
herrers
geni er at
støje over
slet intet“*

Periodenoter: Oplysningstiden (1720-1800)

Oplysningstiden

„Den dag vil komme, hvor solen vil skinne på frie mennesker, som ikke har anden herre end deres egen fornuft.“

(Nicolas de Condorcet, 1743-1794)

Hvor renæssancen opdagede mennesket, er interessen for at frisætte mennesket som individ netop det, der i 1700-tallet samlede en lang række europæiske oplysningstænkere, dvs. filosoffer, forfattere, kunstnere og videnskabsfolk. Billedet på frihed var lys, klarhed og viden. Oplysningstiden byggede ikke på et fælles program, men en bred vifte af idéer, der sammen tog form som en proces frem mod tankerne om demokrati.

Periodens afgrænsning

Perioden tog tilløb sidst i 1600-tallet i reaktion mod religionskrigene, og begyndte i Danmark omkring 1720 og fik sin afslutning med den franske kejser Napoleons magtovertagelse i 1799. Som idé blev oplysningen for alvor et fælles europæisk projekt efter jordskælvet i Lissabon, der i 1755 lagde byen øde. Mange betvivlede, om Gud virkelig kunne være herre i en verden plaget af så megen ondskab og meningsløshed. Den franske filosof François de Voltaire (1694-1778) skrev romanen *Candide* (1759) om en adelsmand udstyret med god dømmekraft, og som rejser ud på en mission for at undersøge, om vi nu virkelig lever i den bedste af alle verdner. Han bliver skuffet.

AF François de Voltaire

Rationalisme

Oplysningstanken havde sit afsæt i 1600-tallets rationalisme og tankerne om naturretten. Mennesket er ifølge den hollandske rationalist Hugo Grotius (1583-1645) et moralsk og rationelt væsen. Det er derfor udstyret med en medfødt fornuft. Ud fra dette væsens natur udspringer de evige love. Holberg skriver om naturretten i sin *Introduktion til naturens og folkerettens kundskab* (1716), at mennesket skal lære at sondre mellem „(...) løseligt at beskue og nøje at eftergrandske“. Takket være fornuften er mennesket i stand til ikke blot at forstå, men også at reflektere.

Empirisme og videnskab

Fornuften kan dog ikke stå alene ifølge den filosofiske strømning empirismen, der voksede frem omkring 1700 og blev et videnskabeligt ideal. Det, vi ser, hører og bliver udsat for, har særligt værdi for erkendelsen, for at vi kan fælde domme med rod i virkeligheden. I spidsen for strømmingen stod to engelske filosoffer, John Locke (1632-1704) med *Et essay om den menneskelige forstand* (1689) og David Hume (1711-1776) med *En afhandling om den menneskelige natur* (1739-1740).

AF John Locke
David Hume

Hvad er oplysning?

Oplysningen defineres nok med størst tydelighed af den tyske filosof Immanuel Kant (1724-1804) i en artikel, hvor han besvarer spørgsmålet *Hvad er oplysning?* (1784), som et tysk videnskabeligt selskab havde stillet:

AF Immanuel Kant

„Oplysning er menneskes udgang af dets selvforskyldte umyndighed. Umyndighed er mangelen på evne til at bruge sin egen forstand uden en andens ledelse. Selvforskyldt er denne umyndighed, når årsagen til den

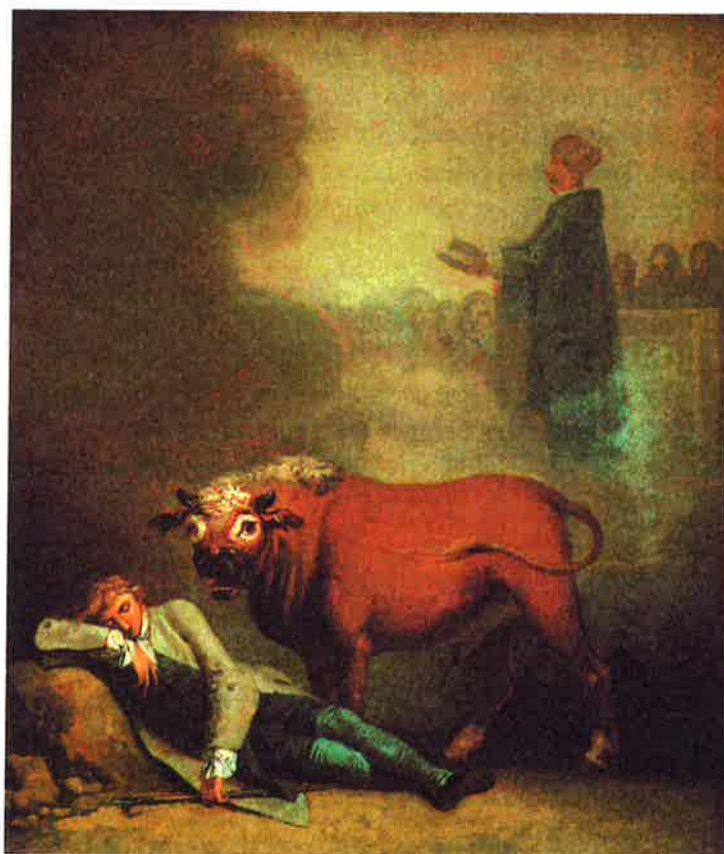
Rejsen – utopi eller virkelighed

Holberg gav også udtryk for sin tænkning i romanform. I 1516 havde Thomas More i værket *Utopia* skildret en rejse til et idealsamfund (utopi = stedet som ikke er). Med inspiration fra Thomas Mores brug af utopien skrev Holberg sin satiriske roman *Niels Klims underjordiske Rejse* (1741). Romanen handler om den unge Niels Klim, der falder gennem et hul ned i Jordens indre, hvor han på en rejse iagttager forskellige både utopiske og dystopiske samfund og styreformers. Han bliver optaget af spørgsmålet om tolerance, men bliver undervejs selv en intolerant despot. Romanen er et spejl af udfordringerne i oplysningstiden. Rejsemotivet ses i periodens fiktionslitteratur også hos Johannes Ewald (1743- 1781) i hans selvbiografi *Levnet og Meeningen* (1774-1778) og Jens Baggesen (1764-1826) i *Labyrinten* (1792-1793).

I virkelighedens verden blev det respektfulde og tolerante møde med det fremmede interessant for oplysningens opdagelsesrejser modsat tidligere, hvor man ofte begav sig ud i verden for at erobre land og få nye kolonier. Den dansk-tyske geodæt og orientalist Carsten Niebuhr, der var optaget af at opmåle verden, blev berømt for optegnelserne fra sine ekspeditioner i den arabiske verden og helt over til Indien. På rejsen iagttog han nøje de fremmedes levevis med empiristisk metode og var længe et internationalt forbillede for studier af orientalisme.

dystopi: et dårligt sted, det værst tænkelige

AF Johannes Ewald

Niels Klim tror at høre degnen i Fane kirke, da han vågner på den underjordiske planet ved en tyrs brølen (1 af 10 malerier med scener fra Ludvig Holbergs roman *Niels Klims underjordiske rejse*) Nicolai Abildgaard: *Niels Klims underjordiske rejse* (1785-1787).

AK

ikke ligger i forstandens mangler, men i manglende beslutsomhed og mod til at bruge den uden en andens ledelse. *Sapere aude! Hav mod til at bruge din forstand! er altså oplysningens valgprog.* “

Oplysning stiller individet en opgave. *Sapere aude!* betyder *Vov at være klog!* Som en af århundredets sene filosoffer får Immanuel Kant med sin idé om en 'kopernikansk vending af filosofien' æren for at være selve kulminationen for oplysningstænkningen. Kant opfatter *jeget* radikalt som udgangspunkt for al tænkning. Filosofien får nu sit sidestykke til den videnskabelige revolution, hvor Nicolaus Kopernikus (1473-1543) i renæssancen havde opdaget, at Jorden drejer rundt om solen. Kant sammenfatter oplysningen i sit eget system med tre af filosofihistoriens hovedværker, *Kritik af den rene fornuft* (1781), *Kritik af den praktiske fornuft* (1788) og *Kritik af dømmekraften* (1790).

Uddannelse

Med oplysningstiden blev der – ikke mindst af vores egen Holberg tidligere i århundredet – sat fokus på, hvor afgørende uddannelse er for individet og samfundet. Oplyst er man først, når man både er vidende og har sat sig for at handle og omsætte sin viden. Fornuften forbindes med forstanden – hermed udøver individet sin klogskab. Denne kobling formår Holbergs komediefigur Erasmus Montanus ikke at udøve, når han ved hjælp af sin viden om argumentation forsøger at bilde sin mor ind, at hun er en sten.

Pædagogik

AF Jean-Jacques Rousseau

Uddannelse bør dog afhænge af synet på undervisning og opdragelse, hvilket Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) med bl.a. *Emile* (1762) sætter fokus på, da han grundlægger pædagogikken i et forsvar for barnet.

Stavnsbåndet

Vilkårene for danskerne var i oplysningstiden præget af det stik modsatte af demokrati, og den manglende frihed forbindes med stavnsbåndet og det medfølgende hoveri. 'Stavn' henviser til betydningen hjemstavn. Stavnsbåndet var en forordning, der bandt mænd af bondestanden til godset på den egn, hvor de hørte hjemme. På denne måde kunne godsejeren sikre sig arbejdskraft og holde justits med sine værnepligtige. I begyndelsen gjaldt forordningen alle 14-36-årige mænd, men i 1764 blev det udvidet til alle 4-40-årige. Forordningen blev indført i 1733 og endeligt afviklet i 1800.

Enevælde og oplyst enevælde

Enevælden var stadig styreformen i oplysningstiden. Fra anden halvdel af 1700-tallet fik man i Europa et politisk ideal om oplyst enevælde, der gik ud på, at enevælden skulle sikre oplysning til almenvellet. Der blev i en kort periode, i 1769 til 1772, udøvet oplyst enevælde i Danmark, da oplysningsmanden Johann Friedrich Struensee (1737-1772) var livlæge for Christian 7. (1749-1808) og på grund af kongens sindssyge fik overdraget al magten. Enevælden strammede dog til igen, men blødtes op med forordningen om omlægningerne af stavnsbåndet ved landboreformerne i 1788 og den endelige ophævelse i 1800. Enevælden blev først endeligt afskaffet ved indførelsen af Danmarks Riges Grundlov i 1848, som byggede på oplysningstidens idéer.

Liberalisme og demokrati

Danske børn og unge oplæres i dag i at blive demokratiske medborgere op gennem hele skolesystemet og betragtes som 18-årige som myndige ved et folketingsvalg. Tanken om demokrati, som betyder folkestyre, hænger nøje sammen med liberalismen – begrebet om frihed. Liberalismen som idé er barn af oplysningstidens filosofi. Ordet er afledt af det latinske 'liber', der betyder 'fri', og er beslægtet med 'liberalis', der betyder 'frisind'.

Liberalismen interesserer sig for individets rettigheder i samfundet og fokuserer derfor på individets frihed, menneskeret, lighed og den antikke græske idé om demokrati som en styreform, der repræsenterer folket. I et demokrati er der fokus på ytringsfrihed, trykkefrihed, religionsfrihed og individets frihedsrettigheder. Liberalismen slog igennem som grundlaget for det amerikanske demokrati med uafhængighedserklæringen i 1776 og gav senere anledning til den franske revolution i 1789.

Men er demokrati noget, vi skal tage for givet? Er oplysningstidens idealer så indgroede i den vestlige verden, at man føler sig sikker på, at vi har demokrati i morgen?

Det offentlige rum

Under enevælden voksede borgerskabet frem og gav som noget nyt grobund for et liv i det offentlige rum. Dialogen i det offentlige rum passede godt til liberalismens demokratiske idealer i en tid, hvor presse- og ytringsfrihed lagde grundstenen for moderne medier. I Frankrig startedes en salonkultur, og særligt kendt var den højborgerlige Madame de Staël (1766-1817). Hendes inspiration fra Jean-Jacques Rousseaus tanker om revolution satte rammen for hendes saloner, hvor hun var vært for oplysningstænkere, der mødtes i dialog om deres idéer.

Encyklopædi

I Frankrig samlede en række fremtrædende personer i årene 1752-1765 om at kortlægge al viden om mennesket og naturen i form af en moderne encyklopædi i 28 bind redigeret af forfatteren Denis Diderot (1713-1784) og matematikeren og filosofen Jean le Rond d'Alembert (1717-1783).

Sekularisering

Som en naturlig følge af liberalismens krav om religionsfrihed og en reaktion på religionskrigene i 1600-tallet var oplysningstænkere som Locke og Holberg fortalere for en verdsliggørelse af alle love. Ønsket var at adskille stat og kirke som grundlag for demokratiet. Dette er dog endnu kun sket delvist i det 21. århundredes Danmark, hvor Grundloven sikrer en folkekirke.

Tolerance

Sekularisering og individualisme hænger sammen med begrebet tolerance (af latin 'tolerare', der betyder 'at tåle' eller 'at udholde'). Interessen for tolerance opstod i begyndelsen af oplysningstiden med John Lockes *Et brev om tolerance* (1689) i kampen for religionsfrihed og kom senere til at hænge nøje sammen med idealet om borgerrettigheder. Hvis man skal kunne leve som frit individ i et samfund, er det nødvendigt at tolerere andre frie individers standpunkter.

Deisme

Deisme kommer af det latinske ord for gud, 'deus', og har religiøs tolerance og sekularisering som ideal. Styret af fornuften dyrkede deisterne idéen om, at Gud er verdens naturlige årsag og skaber af dens naturlove, men at han ikke griber ind i verden. Denne opfattelse af kristendommen, som også Holberg tilsluttede sig med sin filosofi, kritiserede kirkens magtmisbrug, dogmer og moral. Deisterne så naturlige paralleller mellem videnskaben og deres egen fornuftskristendom.

Pietisme

Inden for protestantismen fandtes der som modsætning til deismen den følelsesladede kristendomsopfattelse pietisme. Pietismen var indadvendt, alvorlig og personlig udøvelse af den kristne tro, optaget af menneskets syndighed og vægtede fromhed og bodskamp. Idéen fik særligt udtryk i salmer af Hans Adolph Brorson (1694-1764). Pietismen havde sine storhedstider under kong Christian 6. (1730-1745), hvor der i pietismens navn blev nedlagt forbud mod teatre, og senere under Christian 7. efter hans geheimekabinetssekretær Ove Høegh-Guldbergs kup mod Struensee i 1772.

► Barokken, s. 89

Klassicistisk stil

Oplysningens frihedsidealer om lys, klarhed og viden finder deres kunstneriske udtryk i den klassicistiske stil inden for alle kunstarter. Den klassicistiske stil gør op med barokkens svulmende former og bygger på idealerne om enkelhed, renhed, harmoni og symmetri fra den græske og romerske antik.

Klassicisterne har en forestilling om at sidde inde med anvisninger på det gode, det sande og det skønne og gengiver virkeligheden med realisme. Idealet formuleres af den tyske arkæolog Johann Joachim Winckelmann (1717-1768) som „Edel enfold og stille storhed“ i hans studier af antikkens kunst fra 1755. Inden for kunsthistorien kaldes stilarten ofte nyklassicisme fra slutningen af 1700-tallet.

Maleriet herunder viser den græske helt Philoktet, der bøjer sig sammen i krampe efter at være blevet bidt i foden af en slange på vej hjem fra krigen i Troja. Ifølge den græske mytologi lider Philoktet den skæbne, at han må blive på øen Lemnos, fordi såret lugter. Abildgaards maleri blev malet under et ophold i Rom. Motivets klassicistiske træk er selve det antikke motivvalg og det portrætterede menneske, men i øvrigt afviger det ved at have svulmende former og vise en forvrængning af menneskekroppens proportioner.

Inden for musikken opstår den såkaldte Wienerklassik med Franz Joseph Haydn (1732-1809), Wolfgang Amadeus Mozart (1756-1791) og Ludwig van Beethoven (1770-1827). I et opgør med barokkens svulmende og mere komplekse stil er Wienerklassikken et mere forfinet musikalsk udtryk af umiddelbare, melodiske og iørefaldende kompositioner.

Nikolai Abildgaard:
Den sårede Philoktet (1774).

Genrenoter: Komedie

Den klassicistiske komedie

► De tre hovedgenrer | Drama, s. 353

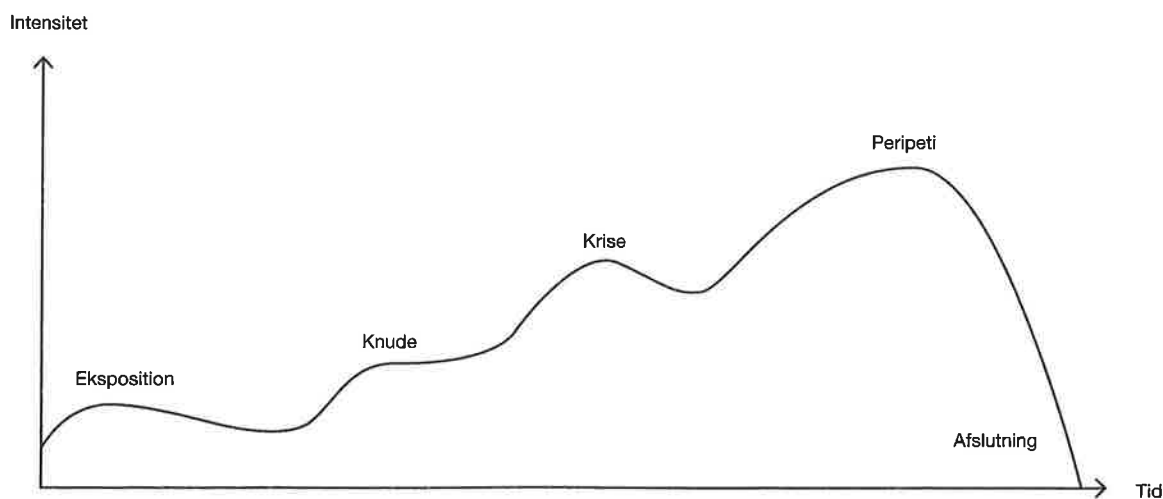
Komedie

Den klassicistiske komedie følger Aristoteles' (384-322 f.v.t.) idealer for dramaet i en særlig variant, der blev formuleret af den franske klassicistiske dramatiker Nicolas Boileau (1636-1711). Et drama skulle have fem akter og følge en særlig kompositionsmodel, der opbygger og udløser spændingen. Den klassicistiske komedie interesserer sig særligt for menneskers utilpassede og skæve træk, der kommer til at dominere en personlighed og bliver et problem i forhold til omverdenen, såsom at være vægelsindet, nærig, liderlig, opblæst, sladdervorn, alkoholiseret og fortravlet.

Klassicistisk komposition

Den klassicistiske komedie følger antikkens idealer for dramatisk stramhed i handlingen. Klassicisten Nicolas Boileau henviser til Aristoteles, men præciserer, at dramaet skal følge fem punkter i logisk rækkefølge, der skaber en spændingskurve over konflikten intensitet. Hvert punkt vil typisk falde i hver af de fem akter, og spændingen har ikke sit vendepunkt i midten som hos Aristoteles, men den fortales:

- *Eksposition*: Præsentation af personernes modsætningsforhold, stykkets forudsætninger og konflikten anslag.
- *Knudestramning*: Konflikten komplicerer forholdet mellem personerne.
- *Krise*: Konflikten tilspidses, og der er ingen vej tilbage.
- *Peripeti*: Vendepunkt/uventet omslag, der giver konflikten en ny drejning.
- *Afslutning*: Problemløsning.

.....
Komediegenrer

Komedien rummer fire underkategorier: situationskomedie, karakterkomedie, intrigekomedie og den samfundsrevsende komedie.

.....
Ironi

Ironien er kendetegnet ved, at en person mener det modsatte af, hvad denne siger eller udtrykker. I komedien kan ironien fx udtrykke det modsatte af dramatikerens holdning.

.....
Herre-tjener-motivet

Et virkemiddel, der hænger sammen med ironien, er herre-tjener-motivet, hvor magtforholdet mellem herren og tjeneren tipper. Komediens kraft hviler nemlig på den visdom, at tjeneren ved mere om sin herre, end herren ved af – den undertrykte holder en sandhed tilbage.

.....
Latter

Dramatikeren skal kende til komiske virkemidler, der fremkalder latter gennem forskellige former for dramatisk spænding.

.....
Komedie og karneval

Komedieteoretikeren Mikhail Bakhtin ser i mange komedier, hvordan karnevallet bliver brugt som et vigtigt element i dramaets midte til at fremkalde latteren med. Karnevallet nedbryder i sin natur den herskende orden og hierarkier i et samfund og får personerne til at se deres situation i et nyt lys. Et eksempel er *Jeppe på bjerget*, der efter en brandert vågner op i baronens seng, hvor han både oplever nydelsen ved rigdom, og at han kan blive lige så strid som baronen, hvis det blev hverdag.

Læsestrategi: Et klassisk drama

Forståelse

- De tre hovedgenrer, s. 343

Det sværeste ved at læse et ældre drama som Holbergs er ofte sproget, der kan virke gammelt – med mindre det er nyoversat fra et fremmedsprog. Fordi komedien benytter sig af 'dramatisk økonomi', kan selv småord og navne skjule vigtige henvisninger, der har betydning for forståelsen. Skynd dig at slå ord op, du ikke kender, så sproget ikke er en hindring, og så du har alle detaljer med – bagerst i mange bøger med ældre sprogbrug er der noter.

Komposition

- Kompositionsmodel, s. 121

Få styr på handlingen ved hjælp af kompositionen. Grib fat i klassicismens kompositionsmodel til et drama af Holberg, for den har allerede lagt handlingen nøje til rette med sine fem punkter og rummer sit eget skæbneforløb for personer. Pas dog på, for enkelte dramaer driller! Selv en klassicist som Holberg udfordrer i visse dramaer vores forventninger og har en pointe med det.

Konflikt og tema

Allerede i ekspositionsdelen antydes konflikten, som det hele drejer sig om, og som vil bryde ud i lys lue senere hen og få tematisk betydning. Konflikten viser sig i modsætningerne, når personerne bliver bragt i spil. Hvorfor udfordrer de hinanden? Peger konflikten på et foreløbigt tema, du kan have i baghovedet?

Personer og intrige

I dramagenren har personkarakteristikken en langt større betydning end i epikken, for personerne har fået overdraget fortællerens magt, og enkelte kan være talerør og have fortællerstatus. Dan dig et overblik over persongalleriet. Hvem er bærende, og hvad repræsenterer personerne?

Stil og form

Når du har fundet de personer, der bærer konflikten, kan du gå i gang med analysen af den stil og form, de udtrykker sig igennem, både sprogligt og genremæssigt.

Analysemetode

Indtil nu har læsestrategien været nykritisk med fokus på nærlæsning af tekstens indhold og form, herunder genre og stil. Du kan også vælge at tone analysen med en danskfaglig metode, der går mere ind i kontekst eller filosofisk indhold. Det er især relevant i forbindelse med ældre dramatik at inddrage den socialhistoriske metode, der ser betydningen af og synet på individ og samfund i tiden. Et andet valg, der er særligt relevant i læsning af perspektiver fra oplysningstænkningen, er at anvende den idéhistoriske analysemetode. Begge fokuserer meget på motiv og tema. Skal du analysere et drama dybtgående, når du længst i en kobling med nykritik.

Tema

På baggrund af analysen kan du udlede tema på et mere nuanceret plan end konflikten. Hvad vil dramaet sin læser eller sit publikum? I en komedie fra oplysningstiden skærpes tematikken ofte i en egentlig morale.

Dramatisering

Kreative tilgange kan være en øjenåbner for forståelsen af en komedie, for den er jo skabt til at blive iscenesat! Lav en dramatisering, hvor der opsættes et eller flere genremæssige benspænd for opførelsen som fx:

- Giv personerne en kropslig skavank.
- Lad personerne bevæge sig i forskelligt tempo (hurtig – moderat – langsom).
- Fokus på magtspil: Aftal, hvem der har høj og lav status; lav et statusskift undervejs.

Perspektiveringer

Samtid

Med et fokus på samtiden kan du se på, hvordan komedien fremstiller mennesket i 1700-tallet. Hvilke krav stiller samfundet til individet? Hvordan vil den belære tilskuerne og læserne i tiden?

Tænkning

Når du arbejder med en komedie fra oplysningstiden, er der et kæmpe materiale af filosofiske idéer, du kan perspektivere til, samtidig med at du læser den som underholdning.

Det epokale syn

Læs den klassicistiske komedie som et udtryk for, hvordan den med sin stilmæssige klarhed bryder med barokkens svulmende stil og eksistentielle livslede ved verden. Hvordan er der i oplysningstiden netop tale om mere samfundsmæssige holdninger til mennesket i det offentlige rum? Og hvordan står værket i kontrast til den efterfølgende romantiks mere indadvendte fokus?

På tværs af genrer og kunstarter

Hvis du læser en komedie som *Erasmus Montanus*, kan du finde motiver, temaer eller bare undertemaer som reflekterer idéer fra oplysningstiden, der varieres på tværs af genrer som komedie, essay og roman. Er der tale om en særlig måde, det offentlige rum tematiseres på? Du kan også gå på Artline: medtiden.gyldendal.dk og finde værker fra kunsthistorien, der bringer de samme temaer i spil eller benytter samme kunstneriske stil.

AK

Tema dengang og i dag

Hvis du beskæftiger dig med temaet om den demokratiske medborger, kan du fx læse Holbergs *Den politiske Kandestøber* i lyset af spin i moderne medier. Hvilke krav stilles der til mennesket i 1700-tallet og i dag, hvis man skal være klædt på til at håndtere demokratiet? I forbindelse med en fordybelse i oplysningstiden kan du også læse historiske romaner fra vores tid. Daniel Kehlmanns *Opmålingen af verden* (2005) har matematiske og naturvidenskabelige perspektiver og handler om de historiske personer Gauss og Humboldt fra oplysningstidens Tyskland.

Komedie dengang og i dag

Komedier af Holberg og Molière kan med fordel sammenlignes med vores dages komedieserier på tv med særligt henblik på de komiske virkemidler og lattervækkende træk. Hvad ler vi ad hos Holberg? Hvad får os til at le ad Frank Hvam i *Klovn*? Og hvorfor synes vi, snobberne fra *Rytteriet* er sjove? Hvad siger det om vores fælles værdier, når vi morer os sammen – eller når vi i en sammenhæng er alene om at synes, det ikke er sjovt?

Verdenslitteratur

Det ligger lige for at sammenligne to komedier af den danske Holberg og den franske Molière. Selvom de begge er klassicister, og klassicismen begyndte før oplysningstiden i Frankrig, må du holde dig for øje, at de er rundet af hvert sit århundredes idéer. Hvis du er interesseret i genreperspektivet, kan du sammenligne fx en komedie af Holberg med en tragedie som Friedrich Schillers *Kabale og kærlighed* (1784) med henblik på synet på menneskets situation i perioden.

Drama og teater

Hvis du har mulighed for at vælge en komedie, der også spilles på teatret, er det oplagt at perspektivere din tekstanalyse til en analyse af forestillingen. Den vil ofte være meget anderledes end teksten og sige noget om nutiden, fordi skuespillere, scenograf, kostumier med flere allerede har fortolket forestillingen ud fra instruktørens vision.

Mellem barokkens svulmende stil og klassicismens rene linjer opstår rokokoen som en stilretning i europæisk arkitektur, møbelkunst, malerkunst, musik og digtning i første halvdel af 1700-tallet. Rokoko er afledt af det franske 'rocaille', der refererer til en ophobning af muslingeskaller. Inden for rokokoen dyrkedes det pikante, hvilket også skildres i J.H. Fragonards genremaleri *De lykkelige tilfældigheder i gyngen* (1767).

AK

